

Міністерство культури України

Національний науково-дослідний реставраційний центр України

Національний виконавчий комітет
Міжнародного центру вивчення питань збереження
та відновлення культурних цінностей (ICCROM)

НАУКОВА РЕСТАВРАЦІЯ. ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ, ШЛЯХИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Наукові доповіді
XI Міжнародної науково-практичної конференції
(Київ, 11–14 вересня 2018 року)

Частина II

ННДРЦУ 2018

ІСТОРІЯ РЕСТАВРАЦІЙНОЇ СПРАВИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ

Шуліка В.В.

Харківська державна академія дизайну і мистецтв
м. Харків, Україна

Реставраційна справа на Слобожанщині бере свої витoki з середини XVII ст. — у період утворення слобідських полків. Першими слобожанськими «реставраторами» були приїжджі іконописці, які мандрували по недавно заселених землях у пошуках роботи та збуту своєї продукції. Про таких іконописців, наприклад, розповідає легенда про Каплунівську ікону Богоматері. З реставраційних операцій, які були зафіксовані в переказах про слобожанські чудотворні ікони, можна виділити наступні: склейка основи, водне розчищення фарбового шару, поновлення зображення. У легендах згадується, що «керівництво» реставрацією часто здійснювалось самою Богородицею через її образ. Так, через Охтирську ікону Божої Матір веліла священнику В. Данилову омити її образ водою (1742), а живописцю І. Білому (1792) було наказано поновити Пряхівську ікону з Горнальського монастиря, не торкаючись при цьому ликів.

Подібна «реставраційна» практика тривала й у XIX ст. Так, у 1831 р. було поновлено живописне вбрання Харківського Успенського собору (іконостас 1775 р. за ескізом Б. Растреллі (?)). Відновлювальні роботи проводив відомий у той час іконописець І. Куликовський. Реставраційні заходи включали промивку ікон та повні або часткові перемалювання. Архієпископ Харківський св. Філарет (Гумілевський), оглядаючи в середині XIX ст. іконостас Успенського собору, високо оцінив художні якості деяких ікон, фактично приймаючи роботу І. Куликовського за живопис 1775 р. У 1859 р. іконостас був знову поновлений.

Серед слобожанських іконописців-поновителів у XIX ст. зустрічаються і відомі імена. Так, у 1876 р. І. Бунаковим (вчителем І. Рєпіна) був поновлений іконостас церкви Преображення Старо-Харківського монастиря.

Деякі засоби реставрації XIX ст. розкриваються при повторній реставрації пам'яток уже в наш час. Так, під час реставрації ікони «Свв. муч. Агаф'я та Микита» (ХММ І. Рєпіна, м. Чугуїв), яка проходила під керівництвом автора даної статті, були виявлені старі «лагодження» дошки, які були виконані за допомогою шпаклівки, що складалася із суміші глютинового клею та свинцевого білила.

У 1886 р. у Харкові відбулося відкриття Художньо-промислового музею — першого публічного художнього музею на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Реставраційні роботи в музеї виконував випускник Імператорської академії мистецтв М. Уваров. На жаль, про методи і технології, які застосовував М. Уваров, нічого не відомо.

Початок XX ст. в історії реставрації на Слобожанщині характеризується першими спробами наукового розкриття пам'яток іконопису, а також початком

освіти реставраторів. Багато в чому інтерес до ікони як до пам'ятки старовини був викликаний проведенням у Харкові в 1902 р. XII Археологічним з'їздом. Завдяки накопиченню наукових знань про давнє церковне мистецтво відбувалися кардинальні зміни у ставленні до ікони. Ікона перестає сприйматися тільки як цікавий примітив, а іконописець без академічної освіти — як малоосвічений ремісник. На державному рівні було зроблено спробу повернути образ «ідеального іконописця» — високодуховного, освіченого, вправного майстра. Для цього в найкрупніших іконописних центрах імперії — у селах Палеху, Мстері, Холуї (Володимирська губ.) та на Слобожанщині в сл. Борисівка (зараз Белгородська обл., РФ) — були створені державні навчально-іконописні майстерні. Сл. Борисівка на початку ХХ ст. була широко відома як центр ікономалярства. За рік іконописці виготовляли до 700000 ікон. Разом з іконописом у навчально-іконописних майстернях було започатковане викладання реставрації. Таким чином, Борисівську навчально-іконописну майстерню можна вважати першим навчальним закладом на історичних українських землях, де викладалася реставрація іконопису. Якщо викладацький склад іконописців в основному складався з професійних художників, часто з академічною освітою, то реставрацію в борисівській майстерні, згідно з припущенням курського дослідника І. Припачкіна, міг викладати мстерський іконописець О. Модоров (1902–1907). О. Модоров мав високу, як на початок ХХ ст., кваліфікацію, міг без перемалювань відновити ікону до її первісного вигляду, вмів видаляти записи та стару оліфу. О. Модорова як фахівця високо цінували, тому що місцеві іконописці не могли запропонувати нічого, крім повного або часткового перемалювання ікони.

З початком Першої світової війни діяльність школи поступово затихає, а з приходом до влади більшовиків зовсім припиняється.

Під час Першої світової війни на Харківщину були евакуйовані пам'ятки історії і культури з Волинської губернії. Це збірка Волинського давньохрестовища (м. Житомир) та Свято-Миколаївського Мілецького монастиря. Із Мілецького монастиря привезли святині, серед яких був шанований образ св. Миколая пензля сучавського майстра Григорія Босиковича (XVI ст.). Частина братії оселилася в Богодухівському монастирі, інша частина на чолі з настоятелем у м. Ізюмі. У м. Ізюм була перенесена й ікона св. Миколая. Для підтримки евакуйованого монастиря були дозволені хресні ходи з чудотворною іконою. Невдовзі ікона почала покриватися сіткою кракелюрів, дошки основи почали розклеюватися. У 1916 р. в Харкові, під час лагодження дошки, почав відокремлюватися верхній фарбовий шар живопису, оголивши оригінальний живопис XVI ст. Першу «пробну розчистку» ікони провів столяр за допомогою стамески. Про знахідку було повідомлено настоятеля монастиря архім. Алексія та архієпископа Харківського Антонія (Храповицького), з благословення яких повне розкриття ікони провів учень І. Рєпіна, харківський художник І. Москальов. Перед розкриттям була виготовлена копія верхнього шару живопису, який датували XVIII ст. Після розкриття ікони, яке

проходило без належного наукового контролю, ікона була пред'явлена громадськості. Розкриття Мілецької ікони викликало потужний резонанс далеко за межами Слобожанщини. Про цю подію залишили свої відгуки відомі харківські вчені: прот. П. Фомін, Д. Гордєєв, С. Таранушенко, оглянути результати розкриття приїхав московський іконописець-реставратор Г. Чиріков. Результати роботи в цілому були високо оцінені. Але в 1972 р. С. Таранушенко дещо іронічно описував розкриття Мілецької ікони, згадуючи, що сам по собі ажіотаж був пов'язаний із загальним тоді захопленням розкриттям старовинних ікон. Зі слів С. Таранушенка, І. Москальов, зачинившись, проводив розкриття ікони за допомогою молотка й стамески. Ікону врятувало тільки те, що левкас XVI ст. мав виняткову міцність. Так чи інакше, але розкриття Мілецького образу стало значною подією в історії реставрації на Слобожанщині напередодні революційних подій.

Реставрація інших Волинських ікон, які опинилися в Харкові, проводилася в основному в 1920-і рр. У цей час реставрацією в новоствореному Музеї українського мистецтва у Харкові під час відряджень займався М. Касперович (1886–1938). У 1920-х рр. М. Касперович — головний реставратор Музейного містечка (м. Київ), був одним із провідних українських фахівців з реставрації. З «харківських реставрацій» М. Касперовича достеменно відоме розчищення з-під пізніших записів ікони Христа Пантократора др. пол. XVI ст. з монастиря у м. Дубно (зараз у Харківському художньому музеї).

1930-ті рр. ознаменувалися зниженням інтересу до реставрації пам'яток, відбувається ліквідація реставраційних організацій та репресії реставраторів. У цей час у Харківській картинній галереї обов'язки художника-реставратора виконував протоієрей П. Фомін (розстріляний у 1938 р.). У журналі «Український православний благовісник» П. Фомін оприлюднив низку статей з дослідження та реставрації іконопису.

У 1938 р. у Харкові була опублікована робота хіміка-технолога, співробітника утворених у 1938 р. Державних науково-дослідних реставраційних майстерень В. Лоханько «Художні матеріали і техніка живопису». Це видання мало розділ, присвячений реставрації живопису, і стало першим посібником з реставрації станкового і монументального живопису, опублікованого українською мовою.

Даних про реставраційні роботи на Слобожанщині в 1950–60 рр. практично немає. У середині 1960-х рр., завдяки зусиллям директора Харківського художнього музею М. Работягова, при музеї була створена реставраційна майстерня. Окрім того, М. Работягов опікувався пам'ятками монументального живопису Харкова.

У 1970–1980-і рр. основну роботу щодо реставрації живопису в Харкові виконували співробітники Харківського художнього музею, серед яких найбільше згадується Є. Варібрус, але реставрація музейних зібрань Слобожанщини до середини 1980-х рр. виконувалася переважно в спеціалізованих реставраційних організаціях СРСР (Ленінград, Київ, Львів).

У 1984 р. був відкритий Харківський філіал Державних науково-дослідних реставраційних майстерень (зараз ННДРЦУ), діяльність якого поширилася на музейні зібрання Сходу України.

У 1988 р. при кафедрі живопису Харківського художньо-промислового інституту (зараз Харківська державна академія дизайну і мистецтв) була відкрита секція реставрації живопису, першим викладачем якої став В. Лисов, вихованець ІЖСА ім. І. Рєпіна (Ленінград). У 1991 р. секція була перетворена на відділення, яке очолив художник-реставратор першої кваліфікаційної категорії В. Краснов. Період становлення майбутньої кафедри проходив у тісних контактах із провідними фахівцями-технологами і реставраторами СРСР, серед яких були А. Альошин, М. Дев'ятов (СПб), І. Горін (ВНІІР), М. Козлова (Держ. Ермітаж). У 1994 р. відділення реставрації живопису стало самостійною випускною кафедрою (з 2000 р. очолює А. Долуда). У цьому ж році пройшов перший випуск молодих фахівців. В академії здійснюється підготовка реставраторів станкового та монументального живопису. З 2016 р. в аспірантурі ХДАДМ був відкритий новий напрямок підготовки докторів філософії зі спеціалізації «Реставрація».

У 2015 р. при Харківській організації НСХУ була заснована секція реставрації творів мистецтва — перша громадська організація реставраторів, яка утворена на базі Національної спілки художників України. Поява секції реставрації творів мистецтва в ХОНСХУ стала новим етапом в історії реставраційної діяльності на Слобожанщині, з яким пов'язана консолідація фахівців з Харківської державної академії дизайну і мистецтв, Харківського філіалу ННДРЦУ, Харківського художнього музею та ін. Першу річницю заснування секції було відзначено відкриттям виставки «Мистецтво реставраторів» у Будинку художників м. Харкова, де були представлені відреставровані харківськими майстрами твори мистецтва, а також творчі роботи харківських реставраторів.

РЕСТАВРАЦІЯ ІКОНИ «БОГОМАТІР НЕВ'ЯНУЧИЙ ЦВІТ»

Шутова О.С.

Харківська філія Національного науково-дослідного
реставраційного центру України
м. Харків, Україна

Ікона «Богоматір Нев'янучий цвіт» із зібрання Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького була передана на реставрацію до Харківсь-